

A Dél-Alföld a két szabadságharc között a francia utazó szemével (1711–1848)

A Rákóczi szabadságharc (1703–1711) és az 1848–1849-es szabadságharc közötti kor Magyarországról a külföldi kortársak körében kialakult vagy hozzáférhető kép értékelése mindmáig ellentmondásoktól terhes. Ezek közül véleményünk szerint kettőre mindenképpen érdemes rávilágítani; ismeretük birtokában ugyanis közelebb kerülünk témánk néhány jellegzetességének jobb megértéséhez.

Először is, az 1711-ben megkötött szatmári béke, szemben a XVIII. század végétől egyes történetírói irányzatok által sugallt képpel, a kortárs nyugati emberek számára korántsem jelentett sorstragédiát, hanem – éppen ellenkezőleg – a nyugalom visszatértét a kisebb-nagyobb megszakításokkal csaknem két évszázada tartó, elsősorban a törökellenes háborúknak köszönhető „felfordulás” után.¹

A béke és a nyugalom helyreálltából elméletileg és logikusan az következne (és ez már a második ellentmondás), hogy megindul az utazók „áradata” hazánk, illetve a közép-európai térség felé, vagyis nagy számban jönnek külföldiek, elsősorban a kor divatos szokásának hódoló, európai körútra induló utazók.

Ezzel szemben a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint (és ezt saját kutatási eredményeink is alátámasztják) igen kevesen látogatnak el a XVIII. század folyamán hazánkba, és még kevesebben jelentetnek meg rólunk az utazás során személyesen szerzett élményeket és tapasztalatokat megörökítő műveket.² Különösen igaz ez a francia nyelvű könyvkiadásra: a Hanus Erzsébet és Henri Toulouze által készített, elsősorban a francia nemzeti könyvtár, a *Bibliothèque nationale* gyűjtésére támaszkodó, Magyarországról szóló francia nyelvű munkákat tartalmazó bibliográfia tanúbizonysága szerint a hazánkkal kapcsolatba hozható kiadványok száma a korábbi időszakhoz képest a XVIII. században drasztikusan csökkent. Így például a mi szűkebben vett forrásanyagunkat, az útleírásokat tekintve, mindössze egyetlen olyan művet találunk (azt is a század végéről), amely megfelel az általunk a hiteles kortárs információkat tartalmazó kiadványok számára szabott kritériumoknak; vagyis egy francia által személyesen

¹ A szatmári béke értékelésével kapcsolatos véleményekről ld. pl. Bánkúti, I. 1981. *A szatmári béke*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 138–148.

² Vö. pl. Birkás, G. 1948. *Francia utazók Magyarországon*. Szeged. 72–78. Bárdos, J. 1938. La Hongrie du XVIIIe siècle vue de France. In: *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1938/3. 241–250. illetve Bárdos, J. 1939. *La Hongrie dans les Encyclopédies françaises (XVIIe et XVIIIe siècles)*. Szeged, (*Études françaises*, 20. kötet). Az egyes szerzők által példának felhozott Montesquieu esetében még maga a magyarországi utazás ténye sem nyert bizonyítást.

végigcsinált utat örökít meg a szerző, aki maga az utazó, és a mű megjelenésére nem sokkal az utazás befejezése után kerül sor.³

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem tudtak rólunk. Éppen egy kiváló szegedi kutató, Kövér Lajos mutatott rá, hogy nem csekély mennyiségű információval rendelkeztek rólunk, elsősorban a történeti-geográfiai szótárak alapján; ezek azonban a legtöbbször régiiek (gyakran százévesek) voltak, illetve másodkézből származtak.⁴

Mi lehet, mi lehetett az oka ennek a viszonylagos érdektelenségnek? Nyilvánvaló, hogy Magyarország „messze volt” a korabeli úgynevezett „civilizált világ” gravitációs központjától, vagyis Északnyugat-Európától. Ez lehet az egyik magyarázata annak is, miért esett kívül a XVIII. század során oly divatos európai körutazások útvonalán.⁵

Nem szabad elhanyagolnunk egy másik, már a kortárs utazók által is említett tényezőt sem. A bécsi magyarellenes propagandáról van szó. Egy XVIII. század végi angol utazó, Townson részletesen beszámol arról, miként kívánták Bécsben elriasztani a Magyarországon történő áthaladástól: hazánkat vad, barbár, veszélyes országnak festették le, ahol az idemerészkedő utazó életét az utakon garázdálkodó rablóbandák, illetve ezek hiányában farkasfalkák fenyegetik. A szándékai mellett kitartó Townson meg is lepődött, amikor magyarországi útja során semmi különös sem történt vele.⁶

Tény ugyanakkor (és ez szűkebb pátriánkra fokozottan érvényes), hogy riasztóan hathattak a nyugatról érkező utazóra a XVIII. századi mércével tekintve is rendkívül rossz magyar útviszonyok, az országon belül lakatlan területen megtételre váró óriási távolságok, illetve a városiasodottság alacsony foka is.

Mindezek mellett szerepet játszott egy negyedik tényező is. A három birodalom, Ausztria, Törökország és Oroszország szomszédságában, illetve közelségében fekvő Magyarország nem volt elég figyelemfelkeltő, és Pozsony vagy Pest-Buda fényei igencsak halványanak bizonyultak Bécs, Pétervár vagy Konstantinápoly vonzereje mellett. Ennek folyományaként hazánk területe nem lehetett az utazások célországa sem; Magyarország továbbra is tranzitország maradt (miként a középkor óta szinte mindig az is volt), amelyet az említett városokba tartó utazók többé-kevésbé gyorsan átszeltek. Ebből következik az is, hogy a témánkhoz tartozó területek akkor kerülhettek be az utazó látókörébe, amennyiben szá-

³ Vö. Hanus, E., Toulouse, H. 2002. *Bibliographie de la Hongrie en langue française*. Budapest-Paris-Szeged. 59–76.

⁴ Vö. Kövér, L. 2003. Szeged. (PhD-értekezés, kéziratban.)

⁵ Az európai körutazások, az ún. *Grand Tour* mibenlétéről ld. bővebben pl. Gyömrei, S. 1934. *Az utazási kedv története*. Budapest: Gergely. 76–82.

⁶ A korabeli magyar útviszonyok és feltételek (biztonság kérdése, stb.) tanulmányozásához ld. pl. Antalffy, Gy. 1943. *A honi utazás története*. Budapest. 122–164.

razföldi úton Konstantinápoly felé tartott, és Pest-Budánál a Duna bal partját választotta.

Az utak száma a XVIII. század végén szaporodásnak indul. Nőne az érdeklődés Franciaországban Közép-Európa iránt? Nem igazán erről van szó, hanem inkább arról, hogy az 1789 után a forradalmi események következtében a régi rend, az *ancien régime* számos híve – önszántából vagy éppen az életveszély elől menekülve – az emigrálást, a száműzetést választja. Köztük számos művelt, vagyonos és – mai kifejezéssel élve – „időmilliomos” ember van, akit vonz Kelet varázsa, és a szárazföldi utat választja. A XVIII. században elterjedt szokás szerint – és vélhetően belső készítésre is – útleírás készítésével mintegy dokumentálni is kívánják az utazást.

A száműzöttek közé tartozott az előkelő családból származó Charles-Marie d'Yrumberry, Salaberry grófja is (1766–1847). Ő már 1790-ben az emigrációt választotta, amit igen jól tett, ugyanis apját, aki a forradalmat megelőzően a párizsi királyi számvevőszék elnöke volt, később, 1794-ben kivégezték. A vele foglalkozó életrajzi munkák szerint előbb Németországban, Törökországban és Itáliában utazgatott, majd csatlakozott Condé herceg seregéhez, melytől csak akkor vált meg, amikor azt Oroszországba küldték. Utazásainak gyümölcse a hazatérte után, 1799-ben Párizsban – akkor még név nélkül – megjelentetett nyolcadrét formátumú könyv, a *Voyage à Constantinople par l'Allemagne, la Hongrie, les îles de l'Archipel* (Utazás Konstantinápolyba, Németországon, Magyarországon és a görög szigettengeren keresztül), amely fiktív levelek formájában tartalmazza az útja során szerzett élmények, illetve a látott dolgok leírását.⁷

Magyarországról a XV–XIX. levelekben olvashatunk. Ezek tanúsága szerint a szerző, aki 1790 novemberében személyesen jelen volt Pozsonyban II. Lipót koronázásán, 1790. december 31-én indult el Bécsből Konstantinápoly felé, ahová 1791. március elsején érkezett meg. Noha az utazás belső kronológiáját illetően nem rendelkezünk sok támponttal, azt tudjuk, hogy 1791. január 1-jén már Budán volt; valószínűsíthető, hogy a Dél-Alföldet január első felében szelte át. Útiránya saját bevallása szerint Pestről az Alföldön keresztül Temesvárra vezetett. A Tiszán vélhetően Szegednél kelt át; legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy egyedül ezt a helységet említi meg (egyébként nevét csúnyán félreírva!) az egész alföldi útból. Az ország eme részéről, illetve az itteni lakosokról sugallt kép nem túl biztató; ennél csak a Tisza részesül hátrányosabb bemutatásban. Salaberry szerint:

Buda és Temesvár között a síkság egyhangúságán, az unalmon és a gyakran még gyakoros közlekedésre is alkalmatlan utak rossz állapotán kívül semmi említésre méltó

⁷ Salaberry 1799. *Voyage à Constantinople, en Italie et aux Iles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie*. Paris. 62–94.

sincs. A magyar falvak neve igen kellemes hangzású, ami ellentétben áll a bennük lakók külsejének szegényes voltával. (...) Nagyjából Magyarország közepén található Fregedin [Szeged] a világ legszomorúbb és legsárgább folyója mentén.⁸

Mintha a régió bizonyítványát kellene magyaráznia, a következő oldalon felmentőleg hozzáteszi, hogy az ország igazán gazdag részei nem erre felé találhatók:

Nem szabad az alapján megítélni Magyarországot, mint amit én mondok az általam átszelt vidékekről. Ez ugyanis az ország középső része, és a legjobban megművelt földek Erdély fölől, illetve a Horvátországgal szomszédos részekén találhatók.⁹

Ebből az értékelésből nyilvánvalóvá válik, hogy a már ekkorra is világlátottnak számító utazó számára az alföldi táj kifejezetten szegényesnek, civilizáció híján lévőknek számított. Mi lehetett eme látásmód oka? Nem szabad elfelednünk, hogy az ország eme része még a XVIII. század végén is elég gyéren lakott volt (az 1785–1787. évi népszámlálás alapján a népsűrűség nem haladta meg négyzetkilométerenként a 15–20 főt), és ebből következően nagy volt a lakatlan, illetve mezőgazdasági művelés alá nem vont területek aránya. Talán még ennél is nagyobb súllyal esett latba az urbanizáció magasabb fokán álló környezetből érkező nyugati utazó számára a kulturális és földrajzi támpontot is jelentő városok hiánya.

Sajnálatos módon, e sommás ítéleten kívül Salaberry grófja nem ejt több szót a Dél-Alföldről, noha leveleiben bőségesen értekezik Magyarország politikai viszonyairól, történelméről, illetve a magyar nemzetkarakteréről.

A magyarországi utazások XVIII. századi történetéhez képest némi változást látnunk a XIX. század elején. A napóleoni háborúk idején jelentős számú francia halad át országunkon katonaként, követként vagy éppen kémként, és sokan meg is örökítik a látottakat. Bizalmas jellegű jelentéseik azonban éppen természetüknél fogva ismeretlenek maradtak a nagyközönség előtt, kézíratos formában maradtak fenn, és a kutatók is csak – az egyébként makói családi gyökerekkel is rendelkező – Kecskeméti Károly, valamint Kosáry Domokos munkái segítségével fedezték fel őket a XX. század második felében.¹⁰

Az 1830-as évektől kezdődően azonban már igazi átalakulásnak lehetünk tanúi. Évről évre egyre több francia keresi fel Közép-Európát, és halad végig a Duna vonalán. Ennek két fő oka van. Egyrészt, miután a gőzhajózás megindult a Duna magyarországi szakaszán is, lehetővé vált a viszonylag gyors, kényelmes

---

⁸ Salaberry 1799. 84.

⁹ Salaberry 1799. 85.

¹⁰ A szövegeket ld. Kecskeméti, K. 1960. *Sources relatives à l'histoire de la Hongrie 1. Témoignages français sur la Hongrie à l'époque de Napoléon, 1802–1809*. Bruxelles.

és veszélytelen áthaladás; másfelől pedig az 1830. júliusi párizsi forradalom és az azt követő politikai változások számos, a restauráció idején kompromittálódott személyt késztettek Franciaország elhagyására, és a Bourbonok biztos támogatójának számító Ausztriába menekülésre, valamint a kontinens keleti felén és a Közel-Keleten történő utazgatásra. D'Haussez báró, X. Károly tengerészeti minisztere mellett így tett az idős Marmont marsall, Napóleon egykori fegyvertársa is, aki a Bourbon-restauráció idején királypártivá lett, és a júliusi forradalom idején éppen a párizsi helyőrség parancsnokságával volt megbízva.¹¹

Szerencsénkre Marmont marsall nem hajón érkezett Magyarországra (ebben az esetben ugyanis 2–3 nap alatt „végigszaladt” volna rajta, és a Duna mentén található helységeken kívül semmit sem látott volna), hanem első, 1831-es próbálkozása után (amikor is a kitörő kolerajárvány elől vissza kellett sietnie Bécsbe) 1834-ben is szárazföldi úton kívánta átszeli hazánkat. Így 1834. áprilisában Pestről Ócsa és Kecskemét érintésével (véltetően ez volt Salaberry útvonala is negyven évvel korábban) Temesvár felé vette útját.

Számára is rögtön feltűnt az Alföld viszonylagosan lakatlan volta, illetve a városi civilizáció hiánya; azonban – Salaberrytól eltérően – ő magyarázatot is keresett erre a sajátosságra, és azt a viszontagságos magyar történelemben találta meg:

Magyarország eme, számomra új részében feltűnt a lakatlan pusztá, illetve a kevés, ám nagy lélekszámú falu sajátos ellentéte. (...) Van köztük olyan is, amelyben harminc-, vagy akár harmincnolcezer földműves lakik. Ez ma már teljesen értelmetlennek tűnik, ám másként volt ez a korábbi időkben, és a társadalmi változásoknak még nem sikerült lebontaniuk mindazt, amire valaha szükség volt. [E településszerkezet okait] abban találtam meg, hogy százötven évvel ezelőtt, amikor törökök uralták, majd pedig kiűzésük után betöréseikkel háborgatták, nagy volt a felfordulás Magyarországon. (...) Az iga lerázására képtelen, magára hagyott lakosság igyekezett a bajt mérsékelni, és hamarosan rájött, milyen előnyök rejlenek abban, ha minél nagyobb számban tömörülnek egy helyen, és így nagyobb hathatósággal részesülhetnek a hatalom védelmében.¹²

A korabeli útleírói eszközökkel élve gyorsan keresett is analógiát. Erre a spanyol példa bizonyult alkalmasnak:

Ugyanazok az okok ugyanazzal a hatással jártak Spanyolországban és Magyarországon is. Az Ibériai-félszigeten folytatott hosszú háborúk arra készítették a lakosságot, hogy öt-hatezres lélekszámú városokba tömörüljön, és ne nyitott falvakba, tanyákba vagy majorságokba szóródjon szét.¹³

¹¹ Marmont marsall műve: Raguse, duc de [Marmont]. 1837. *Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie-Mineure, en Syrie, en Palestine et en Egypte*. Paris: Ladvocat.

¹² Raguse 1837. 55–56.

¹³ Raguse 1837. 58.

Szűkebb pátriánk határát Marmont marsall Csongrádnál lépte át, majd a Tiszán átkelve Szentés felé folytatta útját. Némi pontatlansággal a következőket írja Csongrád vármegye első két nagyobb településéről:

Másnap, április 27-én, Csongrádon haladtam át. Harmincezer földműves lakik itt, és a vidék teljes egészében ugyanúgy néz ki, mint az, amelyen az előző napon haladtam keresztül [száraz, agyagos föld, homokkal keverve]. Szentésnek hatezer lakosa van, és Magyarország eme részén mindenütt így oszlik meg a lakosság. Szentés a Tisza partján fekszik.¹⁴

Ismét elérkeztünk tehát a Tiszához. Salaberrytől eltérően azonban Marmont nem intézi el a folyót egy sommás megállapítással, hanem részletesen foglalkozik jellemzőivel, illetve a vele kapcsolatos teendőkkel is:

Ez Magyarország négy nagy, a királyi címerben is szereplő folyójának egyike. (...) A Tisza igen nagy vízmennyiséget hömpölyögtet, és – bár nehezen, de – hajózható. A folyómedret gyakran eltorlaszolja a feltorlódott uszadék, és – mivel teljesen sík vidéken folyik át – gyakran kilép medréből, mocsarakat hoz létre, és számos ágra oszlik, melyek között nagyszámú sziget található. Égető szükség lenne a folyó szabályozására; ám az efféle munkák sokba kerülnek, és az ország még gyermekcipőben járó közigazgatása nem rendelkezik a megvalósításhoz szükséges eszközökkel.¹⁵

Ami ezután következik, az pedig a vidék valóságos dicsérete. A marsall szinte jó gazdaként tekint a tájra, úgy dicséri:

A Tisza bal partján kezdődnek Magyarország legjobb termőföldjei. Kizárólag folyami hordalékból állnak, semmilyen trágyázást sem igényelnek, és a mérsékelt égöv valamennyi növénykultúrája számára megfelelőek. Jól meg vannak művelve, ám igen mélyen fekszenek, és egészségtelenek. Több ültetvényt találni itt, mint másutt, és vannak gazdasági épületek is. Az egybetömörült lakosság itt fog elsőként felbomlani és szétszóródni. Ekkor ez a vidék még sokkal szebb lesz. A talaj fajtája megszakítás nélkül ugyanaz a Tiszától a Marosig, majd az egész Bánátban; ám elsősorban a Tisza bal partján található szinte csodálatos termékenység. Még a Nílus deltája sem mutat szebb képet a szemnek. Ezek a földek alkalmasak a kender, illetve a nagyon gazdag és mély talajt igénylő növények termesztésére, és sosem merülnek ki.¹⁶

Az illusztris utazó Szentésről Mezőhegyesre veszi útját, hiszen egyik fő célja a mezőhegyesi állami ménésbirtok meglátogatása és pontos leírása. Útközben találkozik egy másik illusztris személlyel, ugyanis Derekegyházán megállt Károlyi Lajos gróf, Csongrád vármegye korabeli adminisztrátorának birtokán. A gróf mellett ott voltak a választás örvéen a szomszédságból összegyűlt nemesek. Az ő beszédük (illetve annak hangzása) alapján a marsall – ismét külföldi, ezúttal lengyel analógia segítségével – rájön, miben rejlik a magyar politikai élet lényege:

---

¹⁴ Raguse 1837. 64.

¹⁵ Raguse 1837. 65.

¹⁶ Raguse 1837. 65.

Mindenki az asztalnál csillogtatta szónoki tudományát, miután jó sokat ivott. A sok tószt végül teljesen baráti jelleget kölcsönzött a korábbi vitáknak. (...) Ez a fajta családi hangulat az ötven évvel ezelőtti lengyel szokásokat idézte. (...) Tagadhatatlan, hogy az étkezések igen fontos szereppel bírnak a magyar politikai ügyek intézése során, illetve a kormányzati eszköztárban.¹⁷

A dél-alföldi táj vagy helységek mibenlétéről ezután igen keveset tudunk meg; ugyanis következik a Magyarországgal foglalkozó fejezet egyik központi része, a mezőhegyesi császári ménesbirtok leírása. Csak az arányok érzékeltetése céljából jegyezzük meg, hogy a Pesttől Temesvárig tartó út leírására, illetve a magyar jellegzetességekről folytatott elmélkedésekre fordított mintegy húsz oldalból több mint öt kizárólag a mezőhegyesi ménessel foglalkozik. Marmont szavaival ez „az osztrák monarchia legszebb intézménye, ami a lovak nemesítését és a nemes fajták terjesztését illeti.” E vallomáshoz hűen az agg vitéz részletesen bemutatja a ménesbirtok területét, felépítését, működését, történetét, az itt tenyésztett lófajtákat, és külön – név szerint! – kitér a híresebb fedezőménékre is.

A lótenyésztés iránt nem különösebben érdeklődő olvasó szerencséjére a marsallnak egyszer el kellett hagynia Mezőhegyest is. Ez 1834. április 29-én történt meg. Mezőhegyesről keletre, Arad felé vette útját, itt tudott ugyanis átkelni a Maroson. A folyó leírása ezúttal is tartalmazza a legfontosabb jegyeket, és már meg sem lepődünk, hogy a marsall most is külföldi – francia – analógiával él; a Marost a franciaországi Marne-hoz hasonlítja. Ugyanakkor az aradi átkelés szükségszerű díszlete, maga Arad városa szinte meg sem említődik; nem így a hidat védő erőd, amely természetesen feltűnik Marmontnak:

Miután az általa megérdemelt figyelemmel megvizsgáltam a mezőhegyesi intézményt, április 29-én ismét útnak indultam. Aradnál átkeltem a Maroson. Ez a folyó a Kárpátok magas bérceiben ered, szinte teljes egészében átszeli Erdélyt. E ponthoz érve már nagyon szép; ereje pedig ahhoz hasonlítható, amivel a Marne rendelkezik Párizs mellett. Folyása jelentős részén hajózható, és az Erdélyből érkező fa, valamint só szállítására szolgál. Aradon van egy fahíd e folyó felett; ezt a hidat a közelében lévő, öt bástyából álló erősség védi, amely – nekem úgy tűnt – karban van tartva és jó állapotú.¹⁸

A Marostól délre, a folyó bal partján a marsall szinte egy másik, a korábban látottakkal néhol kiáltó ellentétet mutató világba lép. Szavai nyomán úgy érezzük, mintha visszatalált volna a civilizációba: útja végre megművelt földek mellett, „normális” településhálózaton keresztül vezet. A magyarázat számára egyértelmű: itt már nem magyarok, hanem betelepített, saját kultúrájukat magukkal hozó németek élnek:

¹⁷ Raguse 1837. 67.

¹⁸ Raguse 1837. 74–75.

A Maros túlsópartján megváltozik a táj képe, és a földek még jobbakk. Olyan feketeföld van itt, amely alkalmas a kertészkedésre; ám leginkább a gondos földművelés tűnik fel. Itt már nincsenek óriásfalvak, hanem csak normális lélekszámú falvak, a tanyák, majorságok és az ültetvények sokasága pedig civilizált külsőt ad a tájnak. A lakosság számának még növekednie kell, de már a mostani helyzetben is van élet e vidéken. Azt hinné az ember, hogy valamelyik szép német tartományt látja – és ez így folytatódik egészen Temesvárig. Ez azért van, mert az itteni lakosság német kolóniákból áll, akik magukkal hozták erkölcsüket, szokásaikat és foglalatosságaikat. Megtelepedésük nem régebbi hatvan évnél. Ez a szép táj kissé hullámzik, ami csak még szebbé teszi, és megóvja attól az egyhangúságtól, mely alól gazdagsága önmagában nem tudná megóvni.¹⁹

Sajnos, a Maroson történő átkelésnél Marmont marsall el is hagyta szűkebb páttriánkat, így utóbbi dicsérő szavai már egy másik országrészre, a Bánátra vonatkoznak.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a XVIII. század utolsó évtizede és a XIX. század harmincas éve között a dél-alföldi táj leírása bizonyos szempontból döntő átalakuláson ment keresztül. Míg Salaberry egy-két szóval elintézi ezt a vidéket, illetve a Tiszát, addig Marmont marsall (nyilván kiterjedtebb érdeklődési köre folytán is) részletesen bemutatja. Igen nagy precizitással értekezik a terület geológiai sajátosságairól, illetve a benne rejlő lehetőségekről. Ugyanakkor az itt élő emberek és épített környezetük szinte teljes egészében kimaradnak a szövegből. Ennek okát egyértelműen a nyugati ember számára ismerős városi civilizáció hiányában kell látnunk.

Ami az ítéletalkotást illeti, abban mindkét utazó egyetért, hogy nem ez régi Közép-Európa leggazdagabb része; és ez a megállapítás még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük Marmont marsall kissé túlzott lelkesedését a Tisza bal partján elterülő termőföld gazdagsága láttán. Ilyen szempontból kijózanítólag hathat ránk ugyanezen szerzőnek a Marostól délre fekvő területek műveltsége feletti öröme, amely egyúttal ítélet a Dél-Alföld gazdasági élete felett is. Ugyanakkor szintén Marmont marsallnak a mezőhegyesi ménesbirtokról vagy az aradi átkelésről adott leírása mutat rá az útleírások kritikai értékelésének egyik fontos szempontjára: minden utazó azt és annyit lát, amit és amennyit látni akar.

---

¹⁹ Raguse 1837. 75–76.